

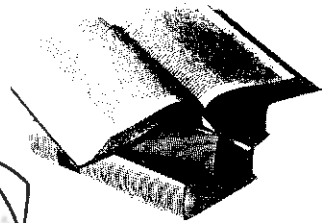
گرایش به کسب آگاهی‌هایی با ویژگی‌های مشترک و گاه یکسان، دانشمندان را به تدوین و گردآوری دایرةالمعارف‌هایی از این دست، واداشته است. از جمله، علاقه انسان‌ها به آگاهی از نخستین پیش آمدها، صنعت‌ها، اختراع‌ها و آگاهی از آغازگران راهی که هنوز بشر در آن گام می‌زند، شاید به عنوان مصداقی برای الفضل للمتقدم، سودمند است و پژوهشگران بسیاری از دیرباز تا کنون به فراهم آوردن گونه‌ای از دایرةالمعارف‌ها اقدام کرده‌اند که خواننده را با نخستین‌ها آشنا می‌کند: نخستین گناهی که در روی زمین انجام یافت؛ نخستین کسی که زره ساخت؛ نخستین کسی که مهمان را در بالای مجلس نشانید؛ نخستین کسی که بیمارستان را بنیاد نهاد؛ نخستین کسی که در اسلام رشوه داد؛ و مانند آن.

فهرست اجمالی کتاب‌هایی را که به نقل نخستین‌ها پرداخته‌اند^۱ می‌توان به ترتیب تاریخی، چنین ارائه داد:

۱. کتاب الاوائل، علی بن محمد مدائنی (۱۳۵-۲۱۵ ق)^۲
۲. الاوائل، ابومنذر هشام بن محمد بن سائب کلبی نسابه (متوفی ۲۰۴ ق)^۳، گفته شده که نخستین تألیف در این باره است.^۴
۳. الاغلاق النفیسة، ابن رسته، ابوعلی احمد بن عمر (ق ۳)، لیدن بریل، ۱۸۹۱، در صفحات ۱۹۱ تا ۲۰۰ به نقل اولیات پرداخته است.
۴. المعارف، ابن قتیبة دینوری (متوفی ۲۷۶ ق)، بخشی از کتاب خود را به نخستین‌ها اختصاص داده است.
۵. کتاب الاوائل، ابن ابی عاصم (متوفی ۲۷۸ ق)، بیروت، چاپ اول ۱۴۰۵ ق.
۶. اوائل، محمد بن عبدالله ابوجعفر حمیری قمی.^۵
۷. وسائل السائل الی معرفة الاوائل، مجهول المؤلف.^۶
۸. اوائل، ابن حجاج، ابو عبدالله محمد بن عباس.^۷
۹. الاوائل، ابوالقاسم سلیمان بن احمد بن ایوب طبرانی (۲۶۰-۳۶۰ ق).^۸
۱۰. اوائل الاشتباه، مجهول المؤلف.^۹
۱۱. اوائل، ابن بابویه قمی، محمد بن علی مشهور به شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ ق).^{۱۰}
۱۲. کتاب الاوائل، ابویکر احمد بن حسین بن مهران دینوری مصری (متوفی ۳۸۱ ق).^{۱۱}
۱۳. اوائل، ابو عبیدالله محمد بن عمران مرزبانی خراسانی (۲۹۷-۳۸۴ ق).^{۱۲}

معرفی کتاب

کتاب الاوائل

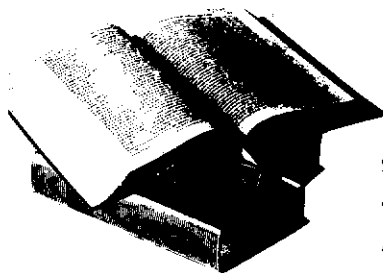

محمد رضا زاهدوش

■ کتاب الاوائل
 ■ محمد مقدس اسفهانلی
 ■ به کوشش سید محمد علی وضاتی
 ■ اسفهان، چاپ دوم، ۱۳۸۲، ۶۴ صفحه، مصور

۱۴. اخبار الاوائل، حسن بن عبدالله لغوی ابوهلال عسکری (ز ۳۹۵ ق).^{۱۳} گفته اند که نخستین تألیف باقی مانده در موضوع اولیات است که مطلب درستی نیست. ابوهلال عسکری این کتاب را در شعبان ۳۹۵ به پایان رسانده و نسخه خطی آن در کتابخانه سید ناصر حسین در شهر لکهنو موجود بوده است. جلال الدین سیوطی و عبدالرحمان عتایقی این کتاب را خلاصه کرده اند و با تحقیق ولید قصاب و محمد مصری به سال ۱۴۰۱ قمری در شهر ریاض به چاپ رسیده است.^{۱۴}
۱۵. لطائف المعارف، ابو منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل نیشابوری (۳۵۰-۴۲۹ ق)؛^{۱۵} بخش اول کتاب به اولیات اختصاص دارد. به تصحیح و تحقیق ابراهیم ابیاری و حسن کامل صیرفی، مصر: دار احیاء الکتب العربیة؛ به کوشش ذی یونغ، لیدن: بریل، ۱۸۶۷ م به چاپ رسیده است؛^{۱۶} کتاب الاوائل، سعید بن سعدون عطار.^{۱۶}
۱۷. کتاب الاوائل، محمد بن ابوالقاسم راشدی.^{۱۷}
۱۸. اختصار کتاب الاوائل، اصل کتاب تألیف ابوهلال عسکری است که کمال الدین عبدالرحمان بن محمد بن ابراهیم عتایقی حلی غروی به سال ۷۵۳ ق. آن را در دو جلد خلاصه کرده و نسخه خطی آن در کتابخانه شخصی میرزا عبدالله افندی اصفهانی موجود بوده است.^{۱۸}
۱۹. محاسن الوسائل فی علم (معرفه) الاوائل،^{۱۹} قاضی بدرالدین محمد بن عبدالله شبلی سبکی (۷۱۲-۷۶۹ ق). این کتاب را سید حسن موسوی عاملی کاظمی و ابراهیم بن عمر شربینی شافعی خلاصه کرده اند. پایان تألیف در ۷۴۷ قمری است.
۲۰. خلاصه محاسن الوسائل فی علم (معرفه) الاوائل، اصل کتاب نگاشته قاضی بدرالدین سبکی (متوفی ۷۶۹ ق) است که ابراهیم بن عمر شربینی شافعی آن را در ۶ ذی قعدة ۸۵۰ تلخیص کرده و نسخه خطی آن در کتابخانه آیت الله سید محمد علی هبه الدین شهرستانی موجود بوده است. آغاز نسخه: (الحمد لله العزيز الغفور و صلى الله على سيدنا...)^{۲۰}
۲۱. الجلال، ابن خطیب داریا محمد بن احمد (متوفی ۸۱۰ ق)^{۲۱}
۲۲. اقامة الدلائل علی معرفة الاوائل، ابن حجر عسقلانی حافظ شهاب الدین ابوالفضل احمد بن علی (۷۷۳-۸۵۲ ق)^{۲۲}
۲۳. الدلائل الی معرفة الاوائل، ابن فهد مکی محیی الدین ابوزکریا یحیی بن عمر شافعی (۸۴۸-۸۸۵ ق).^{۲۳}
۲۴. الوسائل (الرسائل) الی معرفة (مسامرة) الاوائل، خلاصه ای است از کتاب ابوهلال عسکری که جلال الدین سیوطی (۸۰۹-۹۱۱ ق)
- فراهم آمده است.^{۲۴} آغاز:
- «الحمد لله الاول فليس له آخر...» به سال ۱۳۶۹ ق. / ۱۹۵۰ م. در بغداد به چاپ رسیده است.
۲۵. وسائل السائل الی معرفة الاوائل، محمد بن محمد حصکفی دمشقی مشهور به ابن ابی اللطف (۸۵۹-۹۲۸ ق).^{۲۵}
۲۶. عنوان الرسائل فی معرفة الاوائل، محمد بن علی بن احمد مشهور به ابن طولون (۸۸۰-۹۵۳ ق).^{۲۶}
۲۷. محاضرة الاوائل و مسامرة الاواخر، علی بن الحاح مصطفی بوسنوی حقوی موستاری مشهور به قاضی علی دده (متوفی ۱۰۰۷ ق.). تألیف آن در رجب ۹۹۸ به انجام رسیده است، شامل دو بخش: بخش نخست در اوائل در ۳۷ فصل و بخش دوم در ذکر اواخر در ۴ فصل.^{۲۷} آغاز: «باسم الاول الآخر، الباطن الظاهر، نحمده بلسان الحمد و کلّ حامد...» در مصر به چاپ رسیده است.
۲۸. زبدة الرسائل فی معرفة الاوائل، ابوزکریا یحیی بن یعقوب قادری شامی (متوفی ۱۰۴۰ ق.)، در ۳۷ فصل به زبان ترکی.^{۲۸}
۲۹. أزهار الجمائل فی وصف الاوائل، مولی عثمان بن احمد مشهور به دو قاکین زاده رومی (متوفی ۱۰۱۳ ق.). این کتاب به سلطان مراد خان سوم پادشاه عثمانی هدیه شده است.^{۲۹}
۳۰. اخبار الاوائل و مونس ارباب الفضائل، سید جمال الدین محمد بن حسین طباطبایی یزدی حائری (متوفی ۱۳۱۳ ق). تألیف در ۱۳۰۸ ق. به انجام رسیده و با تقریظ میرزا حسین نوری، شیخ علی خراسانی حائری، میرزا محمد صارم الدین اردستانی، شیخ موسی حائری، جواد دزفولی و سید مهدی طیب در ۱۳۱۲ قمری به چاپ رسیده است؛ آغاز: «الحمد لله المتعالی عن الضدّ والمثال...»^{۳۰}
۳۱. انموذج محاسن الوسائل فی علم (معرفه) الاوائل، دومین تلخیص از کتاب قاضی بدرالدین که ابو محمد سید حسن بن هادی موسوی عاملی کاظمی (متوفی ۱۳۵۴ ق) در ۱۳۳۴ قمری به پایان رسانده است.^{۳۱}
۳۲. کتاب الاوائل و الاواخر، سید محسن بن عبدالکریم امین عاملی.^{۳۲}
۳۳. معادن الجواهر و نزهة الخواطر فی علوم الاوائل، سید محسن بن عبدالکریم امین عاملی، در چهار جلد، جلد اول در ۱۳۴۹ قمری در ۴۷۲ صفحه در چاپخانه عرفان و جلد دوم به سال ۱۳۵۰ قمری به چاپ رسیده است.^{۳۳}

۳۴. الاوائل فی اوائل الحوادث و المخترعات من العلوم و الصناعات، سید هبة‌الدین محمد علی بن حسین حسینی مشهور به شهرستانی، نسخه خطی آن در کتابخانه شخصی مؤلف موجود بوده است. ۳۴

۳۵. کتاب الاوائل، محمد مقدس اصفهانی (متوفی ۱۳۷۸ ق)، چاپ اول ۱۳۸۱ ق / ۱۳۴۰ ش، اصفهان: نشر نفائس مخطوطات؛ چاپ دوم تابستان ۱۳۸۲ ش.

۳۶. الاوائل، محمد تقی شوشتری (۱۲۸۲-۱۳۷۴ ش)، بی‌جا: محمد علی شیخ، ۱۳۶۳ ش، ۲۹۵ ص؛ همچنین به اهتمام قیس آل قیس (۱۳۱۹ ش - ...)، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، ۱۳۷۲ ش، ۵۳۵ ص.

۳۷. علی‌اول...، علی اکبر مهدی پور، تهران: موعود، چاپ اول، رفقی. متن عربی و ترجمه فارسی چهل حدیث درباره نخستین‌های امیر مؤمنان علی علیه السلام.

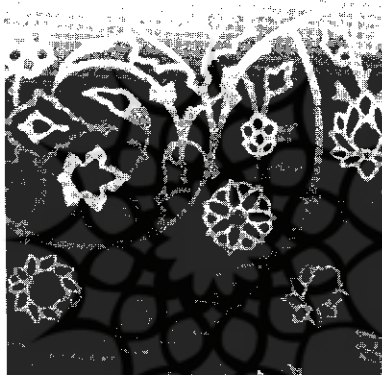
۳۸. نخستین‌ها در اسلام، کاظم سعیدپور، قم: فقه، چاپ اول ۱۳۷۸ ش، ۱۲۸ ص، رفقی.

کتاب الاوائل از محمد مقدس اصفهانی یکی از این کتاب‌هاست که پیش روی ما قرار دارد.

مؤلف برای منبرهای خود فیش‌هایی را در موضوع نخستین‌ها و آخرین‌ها تهیه کرده که پس از فوت او، آیت الله روضاتی به تدوین بخشی از آن یادداشت‌ها پرداخته و آن را در قالب کتاب الاوائل عرضه ساخته است. این کتاب با ۷۳۳ مدخل به ترتیب حروف الفبا تنظیم یافته و گاه مطالب مدخل‌ها به درازا کشیده و همانند رساله‌ای مستقل شده است. از جمله این مدخل‌های درازدامن می‌توان به «آدم»، «بلال حبشی» و «ایمان امیرالمؤمنین» اشاره کرد که برخلاف دیگر مدخل‌ها در یک سطر کامل حروف چینی شده‌اند؛ نه در دو ستون.

از منابع اصلی نگارش کتاب می‌توان از اوائل سیوطی، گل زار اکبری، روضات الجنات، معالم العلماء، تنبیه المغترین و ختام الغرر نام برد که نقل قول از آنها غالباً به صورت مستقیم و بدون واسطه بوده و مصصح نیز گاهی در پاورقی‌ها بر مصادرات افزوده که با رمز «م» از

حاشیه‌های مؤلف متمایز شده است. همچنین عنوان تمامی مدخل‌های موجود، به دست مصصح کتاب وضع شده؛ برای مثال برای مطلب «اول کسی که بنای زندان گذاشت در اسلام»^{۳۵} با عنوان «زندان» روبه‌رو می‌شویم. بنابراین برخلاف تألیفات دیگری که در این موضوع به نگارش درآمده، عنوان‌ها به ترتیب حروف الفبا تنظیم یافته‌اند نه بر حسب اشخاص و موضوعات؛ پس «مراجعة‌کنندگان به این کتاب، شایسته است برای جلوگیری از اتلاف وقت، اگر بحث در اولیت مطلبی را بخواهند، قبلاً رجوع به فهرست مطالب کتاب نمایند، و چنان چه بخواهند، از اوائل منتسب به شخصی، یک جا، مطلع شوند، رجوع به فهرست اعلام کنند».^{۳۶}

در پایان مقال، بخش‌هایی از کتاب را ورق می‌زنیم و برای مؤلف، تعالی درجات، و برای مصصح کتاب، عمر پربرکت و انتشار مجلد بعدی یادداشت‌های مقدس اصفهانی، را آرزو مندیم:

«اول کسی که از بنی آدم، آتش پرستی کرد، قابیل بود».^{۳۷}

«اول کسی که نساجی کرد در روی زمین، آدم و حوا بودند، اول مردی که جبهه بافته شده پوشید، جناب آدم بود».^{۳۸}

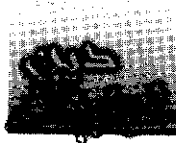
«اول کسی که لباس سیاه را شعار خود گردانید قبل از اسلام، فرعون - علیه اللعنة و العذاب - بود؛ بلکه کلیه فراعنه بودند».^{۳۹}

«اول کسی که خانه کعبه را به پارچه بافته شده پوشانید، جناب سلیمان حشمت الله بود».^{۴۰}

«اول کسی که از اهل اصفهان، تشیع اختیار کرد، و مایه تشیع پیدا شدن در اصفهان شد: عبدالرحمان نامی، در مجلس هفتم کتاب تنبیه المغترین سبزواری».^{۴۱}

پی‌نوشت‌ها:

۱. این فهرست، تنها شامل نگارش‌هایی است که به تدوین اولین‌ها در زمینه موضوعات اسلامی پرداخته‌اند و موضوعات دیگر و علوم ریاضی، فیزیک، شیمی و... را دربر نمی‌گیرد؛ در حالی که چنین دانش‌هایی که پیش از دوره اسلامی وجود داشته‌اند و همچنین تاریخ

- ایام جاهلیت اعراب نیز «اوائل» اطلاق شده است.
۲. فهرست ابن ندیم، ص ۱۱۶.
۳. فهرست ابن ندیم، ص ۱۰۲؛ رجال نجاشی، ص ۴۳۴؛ کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۷۸؛ ذریعه، ج ۲، ص ۴۷۲؛ ج ۱، ص ۱۶؛ ج ۲، ص ۱۷، ص ۲۶۹؛ هدیة العارفين، ج ۲، ص ۵۹۰؛ معجم رجال الحديث، ج ۲۰، ص ۳۳۶.
۴. کتاب الاوائل، محمد مقدس اصفهانی، ص ۲۹۴.
۵. رجال نجاشی، ص ۳۵۵؛ ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۲۷۵؛ ذریعه، ج ۲، ص ۴۷۱؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۷، ص ۲۴۸.
۶. کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۰۰.
۷. الفهرست، ص ۲۲۸؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۲۹۱؛ کشف الحجب و الأستار، ص ۴۲۶؛ ذریعه، ج ۲، ص ۴۷۱؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۷، ص ۲۱۰؛ ج ۱۸، ص ۳۱.
۸. الأعلام، ج ۲، ص ۱۲۱؛ هدیة العارفين، ج ۱، ص ۳۹۶؛ کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۰۰؛ معجم المؤلفين، ج ۴، ص ۲۵۳.
۹. کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۱۴.
۱۰. ذریعه، ج ۲، ص ۴۷۱؛ ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۲۷۵؛ هدیة العارفين، ج ۲، ص ۵۳؛ طرائف المقال، ج ۲، ص ۵۰۳؛ رجال نجاشی، ص ۳۸۹؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۷، ص ۳۴۰.
۱۱. هدیة العارفين، ج ۱، ص ۶۷.
۱۲. فهرست ابن ندیم، ص ۱۴۸؛ ذریعه، ج ۲، ص ۴۷۱-۴۷۲؛ معجم المؤلفين، ج ۱۱، ص ۹۷؛ هدیة العارفين، ج ۲، ص ۵۴.
۱۳. کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۹۹؛ هدیة العارفين، ج ۱، ص ۲۷۲؛ معجم المطبوعات العربية، ج ۲، ص ۳۵۷؛ الأعلام، ج ۲، ص ۱۹۶؛ نهج الحق و کشف الصدق، ص ۳۵۷-۳۵۸؛ ذیل کشف الظنون، ص ۲۱.
۱۴. بروکلیمان، ج ۱، ص ۱۳۲؛ ذیل بروکلیمان، ج ۱، ص ۱۹۴.
۱۵. کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۵۵۴؛ معجم المطبوعات العربية، ج ۱، ص ۶۵۹.
۱۶. فهرست ابن ندیم، ص ۱۹۷.
۱۷. کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۰۰.
۱۸. ذریعه، ج ۱، ص ۳۵۷؛ ج ۲، ص ۱۸۱؛ همچنين بنگرید به: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء.
۱۹. تکملة امل الآمل، ص ۳۹؛ کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۹۹؛ ج ۲، ص ۱۶۰۹؛ الاعلام، ج ۶، ص ۲۳۴؛ معجم المؤلفين، ج ۱۰، ص ۲۱۹؛ ذریعه، ج ۲، ص ۱۵۲-۱۵۳.
۲۰. ذریعه، ج ۲، ص ۴۰۸.
۲۱. کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۰۰.
۲۲. کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۳۴، ۱۹۹؛ هدیة العارفين، ج ۱، ص ۱۲۹.
۲۳. الأعلام، ج ۸، ص ۱۶۱؛ معجم المؤلفين، ج ۱۳، ص ۲۱۶؛ هدیة العارفين، ج ۲، ص ۵۲۹.
۲۴. کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۰۰؛ ج ۲، ص ۲۰۰؛ هدیة العارفين، ج ۱، ص ۵۳۹؛ الاعلام، ج ۲، ص ۱۹۶؛ ج ۳، ص ۲۰۲.
۲۵. الأعلام، ج ۷، ص ۵۶.
۲۶. الأعلام، ج ۶، ص ۲۹۱.
۲۷. کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۰۰؛ ج ۲، ص ۱۲۵۵، ۱۶۱۰، ۱۸۹۱؛ هدیة العارفين، ج ۱، ص ۷۵۱؛ معجم المطبوعات العربية، ج ۲، ص ۱۳۶۲؛ الاعلام، ج ۴، ص ۲۸۷؛ معجم المؤلفين، ج ۷، ص ۲۴۳؛ ج ۱۳، ص ۴۰۷.
۲۸. کشف الظنون، ج ۲، ص ۹۵۲؛ هدیة العارفين، ج ۲، ص ۵۳۲؛ الاعلام، ج ۸، ص ۱۷۷؛ معجم المؤلفين، ج ۱۳، ص ۲۲۶.
۲۹. کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۰۰، ۷۲؛ هدیة العارفين، ج ۱، ص ۲۵۶.
۳۰. ذریعه، ج ۲، ص ۴۷۲، ۴۸۱؛ ج ۳، ص ۳۷، ۶۵، ۴۱۷؛ ج ۲۳، ص ۱۹۳، ۲۱۴؛ ج ۲۴، ص ۳۷۱؛ ...؛ معجم المؤلفين، ج ۴، ص ۶۱.
۳۱. ذریعه، ج ۲، ص ۴۰۸.
۳۲. ذریعه، ج ۲، ص ۴۷۲؛ ج ۱، ص ۱۶، ص ۲؛ ج ۲، ص ۱۷۶؛ ج ۲۶، ص ۷۰.
۳۳. ذریعه، ج ۲، ص ۴۷۲؛ ج ۱، ص ۱۶، ص ۲؛ ج ۲، ص ۱۷۶؛ ج ۲۶، ص ۷۰.
۳۴. ذریعه، ج ۲، ص ۴۸۱.
۳۵. کتاب الاوائل، ص ۳۸۵.
۳۶. همان، مقدمة مصحح، ص ۱۵.
۳۷. همان، ص ۳.
۳۸. همان، ص ۵۷۵.
۳۹. همان، ص ۴۳۱.
۴۰. همان، ص ۲۷۵.
۴۱. همان، ص ۲۸۷.